

ՀՏԴ՝ 93/94

DOI: 10.52971/18294316-2021.3-42

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՀԻՇՍԱԿԱՍ ՇԵՐՏԱԻՈՐ ԵԶՐՈՒՅԹԻ ՇՈՒՐԶ

Լուսինե Պետրոսյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ շերտաւոր, հետևակ, հեծելագոր, բանակ, բարեփոխում, վահան, նիզակ, ճակատամարտ, Տիգրան Երվանդյան, Տիգրան Մեծ:

Հոդվածում քննարկվել են այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են Մովսես Խորենացու հաղորդումը Տիգրան Երվանդյանի օրոք (մ. թ. ա VI դարի կեսեր) Հայոց բանակում տեղի ունեցած բարեփոխումների և այդ առթիվ հիշատակված շերտավոր զորատեսակի մասին: Ապացուցվում է, որ 1 Խորենացու կողմից Տիգրան Երվանդյանին վերագրված բարեփոխումների իրական հեղինակը եղել է Տիգրան II Մեծը: 2 Շերտաւոր կոչվել է հետևակ զինվորը իր կրած շերտավոր վահանի, այլ ոչ թե սակրավոր (տապարավոր) կամ մահակավոր (կոպալավոր) լինելու պատճառով: 3 Տիգրան Մեծն է ստեղծել հայոց բանակի *թեթևագեն* հեծելագորը և *ծանրագեն* հետևագորը:

Նախաբան. Տիգրան Երվանդյանի գործունեությունը նկարագրելիս Մովսես Խորենացին աղբյուր ուներ նաև, այսպես կոչված, «Չորս հագներգություն»-ը՝ «Կիսապատմական-կիսագեղարվեստական տիպի՝ հռետորական արվեստի կանոններով գրված մի գործ»: Զինված ուժերում Տիգրան Երվանդյանի կատարած բարեփոխումները հանգեցրին նաև նրան, որ «Հետևակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք, մերկքն վահանօք և զգեստուք երկաթեօք պարածածկեալք»¹: Այս մեջբերման մալխաայանական թարգմանությունը հետևյալն է «Հետևակ կռվողները ձիավոր դարձան, պարսերով կրո-

¹ **Մովսիսի Խորենացու** Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ.Մալխաայանի (այսուհետև՝ Խորենացի), Երևան, 1981, գիրք Ա, գլ. իր:

վողները՝ հաջող աղեղնավորներ, կոպալներով կովողները զինվեցին սրերով ու տեգավոր նիզակներով. մերկերը պատսպարվեցին վահաններով և երկաթե զգեստներով»²:

1. Թեթևազեն հեծելագործի ստեղծումը

«Այս ներքողական նկարագրությունը Տիգրան Երվանդյանի և նրա մտցրած բարենորոգությունների, վերաբերում են Տիգրան Բ-ին (Մեծին), և Խորենացին չունենալով ստույգ ուղեցույց աղբյուր, սխալմամբ վերաբերել է Տիգրան Ա-ին (Երվանդյանին): Այս բանն առաջին անգամ նկատեց գերմանացի գիտնական Գելցերը: Այս եզրակացությունն ընդունում է նաև ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը իր «Տիգրան Բ» հմտալից աշխատության մեջ, իր կողմից ևս նոր փաստեր ավելացնելով»³: Որ Տիգրան Մեծին պետք է վերաբերեր բանակի շարքերում իրագործած բարեփոխումը, պարզ երևում է Խորենացու հաղորդումից: Դա Տիգրան Երվանդյանը լինել չէր կարող այն պարզ պատճառով, որ նրա ժամանակ՝ մ. թ. ա. 6-րդ դարի կեսերին, հայկական բանակը լինելու էր արևելյան տիպի բանակ, ինչպես էին դրան նախորդած ուրարտական բանակը և հայոց բանակին համաժամանակյա մարականն ու պարսկականը: Մ. Աբեղյանը ևս կարծում էր՝ Մովսես Խորենացու բերած վկայության հասցեատերը ոչ թե Տիգրան Երվանդյանն է, այլ Տիգրան Մեծը, որի գործունեությունը «Մ. Խորենացին սխալմամբ վերագրել է պարսից Կիրոս թագավորի ժամանակակից Տիգրան թագավորին»⁴:

Պարթևների մոտ պատանդ եղած Տիգրան Մեծը (մ. թ. ա. 95-55 թթ.) հասկացել էր, որ Հայոց բանակին պետք է ոչ միայն ծանրազեն, այլև թեթևազեն հեծելագործ: Մինչև Տիգրան Մեծի գահակալումը Հայոց բանակը հետևում էր բանակաշինության հունամակեդոնական ավանդույթին: Պատճառը Ալեքսանդր Մակեդոնացու տարած հաղթանակներն էին աքեմենյան բանակների դեմ և դրա հետևանքով Աքեմենյան տերության կործանումը: Ինչպես ժամանակին աքեմենյան բանակն էր զիջել հունամակեդոնականին, այնպես էլ սելևկյան՝ հունամակեդոնական ավանդույթներով առաջնորդվող բանակն էր զիջում պարթևական բանակին: Պարթև Արշակունիներին հաջողվել էր 100-ամյա պայքարի ընթացքում Սելևկյաններից ազատագրել ամբողջ Իրանը և, ավելին, Միհրդատ II Մեծը (մ. թ. ա. 123-87 թթ.) նրանց վտարեց նաև Միջագետքից: Պարթևների հաղթանակի մեջ իր մեծ բաժինն ուներ պարթևական հեծելագործը՝ բաղկացած թեթևազեն և ծանրազեն հեծելագործներից:

Հայկական «մերկերից», որոնք հետևակ զինվորներ՝ նետաձիգ-աղեղնավորներ էին, Տիգրան Մեծը պարթևականի օրինակով ստեղծել էր աղեղնավոր հեծելագործը՝ թեթևազեն հեծելագործը, իսկ ծանրազեն հեծելագործը հայերին վաղուց էր հայտնի (ուստի վերոբերյալ մեջբերումում Խորենացու կողմից հիշատակված չէ): Նույնը պետք է ասել նաև աքեմենյան բանակի պարսկա-մարական հեծելագործի վերաբերյալ: Վերջինի և ժամանակակից այլ բանակների հեծյալների սպառազինության առթիվ Մ. Վ. Գորելիկը գրում է. «Դրա տարրերը իրենց մեծամասնությամբ հանգում էին մերձավորարևելյան՝

² Խորենացի, գիրք Ա, գլ. իդ

³ Նույն տեղում, էջ 472-473, ծան. 79:

⁴ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. III, Երևան, 1968, էջ 59: Նույնի՝ հ. I, Երևան, 1966, էջ 107 (այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս էջեր 97-115):

հատկապես ուրարտական ավանդույթին... Հեծյալի և մարտական ձիու համար ստեղծված ծանր սպառազինության ամբողջական կազմը ընդգրկում տարածում և զարգացում ունեցավ հետագայում թե՛ Արևելքում և թե՛ Արևմուտքում, ինչպես նաև Եվրասիայի տափաստանային գոտում և դարձավ հիմնական աղբյուրներից մեկը զրահապատ (կատաֆրակտարիոս - օղագրահով) հեծելագորի, որը շատ կարևոր դեր ունեցավ Եվրասիայի բազմաթիվ տարածաշրջանների ռազմական գործում մ. թ. ա. III – մ. թ. IV դդ. ընթացքում»⁵:

Հայաստանի զարգացած ձիաբուծությունը հնարավորություն տալիս էր ունենալու և՛ ծանրազեն, և՛ թեթևազեն հեծելագոր: «Հայաստանի գավառներից են նաև Փավենե, Կոմիսեն և Օրքիստենե, որ հայթայթում են մեծաքանակ պատերազմական ձի» վկայում է Ստրաբոնը⁶: Հույն աշխարհագետը այլ դեպքերում ևս անդրադառնում է այդ իրողությանը: Աղվանների մասին Ստրաբոնը գրում է. «Պատերազմում են հետևակ և ձիավոր՝ թե՛ թեթևազեն և թե՛ զրահավորված՝ ինչպես հայերը»⁷: Մեծ Մարաստանի ձիաբուծության առթիվ էլ ասում է. «Ասում են նաև, թե այս երամակները արքայական էին և այն Նեսեական ձիերը, որ պարսից թագավորները գործ էին ածում՝ նրանց ազնվության և մեծության պատճառով, դուրս էին գալիս այդ երամակներից և կամ Հայաստանից: Սրանք առանձին ձև ունեն և ինչպես այժմ պարթևական կոչված ձիերը, տարբեր են հունական և մեզ մոտ եղած այլ տեսակի ձիերից»⁸: Նույն Ստրաբոնը գրում է նաև հետևյալը. «Արտավազդը Անտոնիոսին, բացի մյուս ձիավորներից, 6000 զրահապատ ձիավորների զորահանդես արեց, երբ նրա հետ Մարաստան արշավեց: Այսպիսի հեծելագորք ոչ միայն մարերն ու հայերն են սիրում, այլև աղվանները. նրանք էլ ունենին զրահավորված ձիեր»⁹:

Ըստ Ապիանոսի՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո Տիգրան Մեծը փոխել էր իր բանակի մարտավարությունը: Նա բանակը բաժանել էր երկու մասի. Միհրդատ Եվպատորի հրամանատարությանն էր հանձնել հետևագորը և հեծելագորի փոքր մասը՝ ծանրազենը, «իսկ Տիգրանը հեծելագորի մյուս մասով սրընթաց հարձակվում էր թշնամու վրա, խանգարում էր ու խափանում նրա պարենավորումը և հասցնում զգալի կորուստներ»¹⁰: Որ Տիգրան Մեծի առաջնորդած հեծելագորը եղել է թեթևազենը, երևում է նաև հետևյալից. «Երբ Տիգրանը տեղեկություն ստացավ, որ Լուկուլլոսն արագացած երթով գնում է դեպի Արտաշատ՝ նա հասավ չորրորդ օրը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, հռոմեական զորքի ետևից և նրա առաջը կտրեց Արածանիի գետանցի մոտ՝ գետի աջ ափին»¹¹:

⁵ Горелик М. В. Защитное вооружение персов и мидян Ахеменидского времени // «Вестник древней истории». 1982. N 3. с. 105.

⁶ Strabo XI, 14, 4 (Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջեր 56-57):

⁷ Strabo XI, 4, 4-5 (Ստրաբոն, էջ 33):

⁸ Strabo XI, 13, 7 (Ստրաբոն, էջ 51):

⁹ Strabo XI, 14, 9 (Ստրաբոն, էջ 61):

¹⁰ Մանանդյան Հ., Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940, էջ 148 (App., Mithr., 87):

¹¹ Նույն տեղում, էջ 149 (Plut. Lucul.; 31):

Ինչպէս Մանանդյանն է նշում. «Տիգրան Մեծն ուզեցել էր հարված հասցնել թշնամուն գետից անցնելու ժամանակ: Տիգրանի հեծելազորի փախուստը պարզապէս կեղծ փախուստ էր, որի միջոցին նրա նետաձիգ արագաշարժ ձիավորները նոր ջարդ էին տալիս թշնամուն: Կովելու արևելյան այդ ձևը գործադրել էին, ինչպէս հայտնի է, նաև պարթևները Կրասուի դեմ, որը կատարյալ պարտություն էր կրել 53 թվին»¹²:

2. Ծանրագէն հետևագործի ստեղծումը

Ս. Կրկյաշարյանը «Անաբասիս»-ի իր թարգմանության մեջ ճիշտ է թարգմանում և բացատրում հին հույների *գյումնետայ*՝ «մերկեր» գորամասի էությունը: Նա գրում է. «Բնագրում՝ γυμνῆται/մերկեր: Այսպէս էր կոչվում թեթևագէն հետևակը, որը չունէր պաշտպանողական սպառազինություն»¹³: «Մերկ» բառը նույնպիսի նշանակությամբ գործածել է նաև Մովսես Խորենացին: Խոսելով Տիգրան Երվանդյանի գործունեության մասին՝ պատմահայրը իմիջիպալոց գրում է. «մերկքն վահանօք և զգեստուք երկաթեօք պարածածկեալք»¹⁴: «Մերկերը» հեղինակը գործ է ածում հունարենի հետևողությամբ նշանակելու համար այն զինվորներին, որոնք զրահներ, վահան կամ ուրիշ պահպանակ չէին կրում»¹⁵: *Մերկեր* կոչվածների միջոցով, որոնք հետևակ աղեղնավորներ էին, Տիգրան Մեծն ստեղծել էր իր բանակի աղեղնավոր հեծյալ գորամասը՝ «հետևակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք»:

Խորենացին ասում է «մերկքն վահանօք և զգեստուք երկաթեօք պարածածկեալք», երբ հայտնի է, որ հեծելազորում վահան կրելն ընդունված չէր: Ըստ այդմ՝ կարելի է ենթադրել, որ մերկերի մյուս մասը թեթևագէն հետևագործի շարքերից անցել էր ծանրագէն հետևագործի շարքերը: Վերջինիս զինվորն իսկապէս կրում էր վահան և երկաթե զրահ: Սրանով Տիգրան Մեծը վերացրել էր *մերկեր* գորատեսակը և սրանց երկրորդ մասն ընդգրկել էր *շերտաւորք* կոչված գորատեսակի մեջ:

Մեր կարծիքով, այս անվանումն անցյալում ճիշտ բացատրված չի եղել: Խորենացու երկի՝ Ստ. Մալխասյանցի թարգմանության մեջ տրված «կոպալներով կովողներ» բացատրությունը ժամանակավրէպ է. մ. թ. ա. 1-ին դարի ոչ մի պետության բանակում կոպալը (մահակ) զենք համարվել չէր կարող: «Նոր հայկազյան բառարանում» կարդում ենք. *Շերտաւոր* «ունող զգործի շերտ շերտ կոտորելոյ, ջարդելոյ. որպէս տապարաւոր, սակրաւոր, տիգաւոր ևն»¹⁶, Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանի» *Շերտ* բառահոդվածում կարդում ենք. *շերտ* «ցանկապատի ցից, ցանկ», «տապար, կացին», որից՝ *շերտաւոր* «տապարավոր զինվոր»¹⁷, Գ. Սարգսյանը Խորենացու երկի ռուսերեն թարգմանության մեջ *շերտաւորն* հասկացել է «մահակավոր» (*дубинщик*)¹⁸, Ստ. Մալխասյանցի «Բացատրական բառարանում» կարդում ենք. *Շերտաւոր* «փայտի շեր-

¹² Մանանդյան Հ., էջ 154:

¹³ Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 245, ծան. 18:

¹⁴ Խորենացի, Ա, իդ:

¹⁵ Խորենացի, էջ 472, ծան. 78:

¹⁶ «Բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. II, Երևան., 1981, էջ 476:

¹⁷ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, 1977, էջ 511:

¹⁸ Мовсес Хоренаци, История Армении, Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Г. Саркисяна. Ереван. -1990. с. 39.

տերով շինված», «շերտեր կրող, շերտերով զինված (գուցե մահակավոր, կոպալավոր)»: Հայկ(-ազեան) բառ(-արանը) հասկանում է՝ «շերտ շերտ կոտորելու գործիք ունեցող, տապարաւոր, սակրաւոր, տիգաւոր», որ անհավանական է: Հացունին հասկանում է՝ «շերտ շերտ զրահներ հագած», որ նույնպես անհավանական է»¹⁹: Քննադատությունը տեղին է, բայց, ինչպես տեսանք, շերտաւոր-ի «կոպալավոր» թարգմանությունը նույնպես հեռու է բառի բուն իմաստից:

Շերտաւոր բառի իմաստի բացահայտման բանալին կարող ենք դարձնել Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի այն հաղորդումը, որում խոսվում է Հայոց թագաժառանգ Տիգրանի կողմից մարական զորավար (և պարսից թագաժառանգ) Կյուրոսին ներկայացված գործի մասին. «Հաջորդ օրը եկավ ինքը՝ Տիգրանը, պատրաստ ճանապարհվելու. նրա հետ էր նաև հավաքված զորքը՝ չորս հազար ձիավոր, շուրջ մեկ բյուր աղեղնավորներ և այդքան էլ պելտաստներ»²⁰: Պարզ է, որ Տիգրանի հեծյալ զորամասից հետո հիշված աղեղնավորներն ու պելտաստները հետևագործից էին, ընդ որում աղեղնավորները հետագայի նույն մերկերն էին, իսկ Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանության մեջ *պելտաստ* կոչվածները լինելու էին վահանակիրները, որովհետև հունական բանակում այդպես կոչվում էին թեթև, կլոր վահան (պելտե) կրող զինվորները²¹: Ըստ այդմ՝ Հ. Մանանդյանը հունարեն այս բառը թարգմանել է «թեթևազեն վահանակիր»²²:

Հենց սրանք են եղել *շերտաւոր* կոչված հետևակ զինվորները: Այդ անունը նրանց տրվել է իրենց կրած վահանի տեսակը նկատի առնելով: Այդ բառի հիմքում հայերեն *շերտ* արմատն է, որը նշանակել է նաև «ընդհանրապես նեղ՝ երկայն ու տափակ փայտ կամ այլ իր»²³: Այս դեպքում պետք է նկատի առնել, որ վահանը նաև փայտյա էր լինում, բայց հոծ փայտից պատրաստված վահանը ծանր էր լինում, իսկ շերտավոր վահանը՝ համեմատաբար թեթև: Նրա նախնական օրինակներից մեկը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային շրջաններում տարածված է եղել դեռևս մ. թ.ա X դարում²⁴ (գուցե և ավելի վաղ): Դրա ավելի կատարյալ տեսակը հետագայում կիրառվում էր Հայաստանից բացի նաև ուրիշ մի շարք երկրներում, ընդհուպ մ. թ. V դարի կեսերը²⁵: Այս վահանակիրներին Տիգրան Մեծը, զինելով տիգավոր նիզակներով և սուսերով (սրով), փաստորեն նրանց ևս մերկերի նման զրահավորել էր: Դրանով, ուրեմն, փոխվել էր շերտավորների կարգավիճակը՝ թեթևազեն վահանակիրներից նրանց դարձնելով հունական հոպլիտների նման ծանրազեն վահանակիրներ:

Եզրահանգում. Ինչպես ժամանակին արեմենյան բանակն էր զիջել հունամակեդոնականին, այնպես էլ սելևկյան՝ հունամակեդոնական ավանդույթներով առաջնորդվող բանակն էր զիջում պարթևական բանակին: Պարթևների հաղթանակների մեջ իր

¹⁹ Մալխասյանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III, Երևան, 1944, էջ 513:

²⁰ Xen. Κύρου., III, II, 3 (Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2000, էջ 108).

²¹ Քսենոփոն, Անաբասիս, էջ 245, ծան. 19:

²² Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Երևան, 1944, էջ 406:

²³ Մալխասյանց Ստ., նշվ. աշխ., հ. III, էջ 513:

²⁴ Есаян С. А. Оружие и военное дело древней Армении (III-I тыс. до н. э.). Ереван. -1966. с. 92. рис. на с. 93. N 2.

²⁵ Горелик М. В., նշվ. աշխ., էջ 105:

կարևոր բաժինն է ունեցել ծանրազեն և թեթևազեն մասերից բաղկացած պարթևական հեծելազորը: Պարթևների մոտ պատանդ եղած Տիգրան Մեծը հասկացել էր, որ հայոց բանակին ծանրազեն հեծելազորի կողքին անհրաժեշտ էր ունենալ նաև թեթևազեն հեծելազոր: Տիգրան Մեծն այդ հարցը լուծեց՝ հիմնվելով Հայաստանի զարգացած ձիաբուծության և բանակի որոշ հետևակ զորամասերի վերազինման վրա: Վերջինները հիմնականում աղեղնավոր մերկերից էին, մասամբ նաև՝ պարսավորներից, որոնք համարեցին թեթևազեն հեծելազորի շարքերը: Մյուս նորամուծությունը ծանրազեն հետևազորի ստեղծումն էր: Հայոց բանակի վահանակիրները՝ շերտավորները, հունական պելտաստների նման թեթևազեն էին: Տիգրան Մեծը նրանց դարձրեց ծանրազեն՝ զինելով նրանց սուսերով և տիգավոր նիզակներով: Ըստ երևույթին, հետևակ մնացած մերկերի նման, նա սրանց նույնպես զրահավորել էր:

О ТЕРМИНЕ *ШЕРТАВОР* УПОМЯНУТОМ *МОВСЕСОМ ХОРЕНАЦИ*

Петросян Л. С.

Ключевые слова: *шертавор, пехотинец, кавалерия, армия, реформа, щит, копье, битва, Тигран Ервандян, Тигран Великий.*

В «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци реформы в армии приписываются Тиграну Ервандяну (VI в. до н. э.). Фактически эти реформы произошли в годы царствования Тиграна II Великого (95-55 гг. до н. э.). Цель армянского царя – расширение и укрепление тяжеловооруженной пехоты, у которых распространенным был большой щит из прутьев. Тогда такой щит носили только пехотинцы, а всадники не пользовались такими щитами. Армянские *шертаворы* уже вооружились мечами и копьями.

ABOUT THE TERM "SHERTAVOR" MENTIONED BY MOVSES KHORENATSI

Petrosyan L. S.

Key words: *shertavor, infantryman, cavalry, army, reforms, shield, spear, battle, Tigran Yervandyan, Tigran II the Great.*

In the “History of Armenia” by Movses Khorenatsi, reforms in the army are attributed to Tigran Yervandyan (6th century BC). In fact, these reforms took place during the reign of Tigran II the Great (95 - 55 BC). The goal of the Armenian king is to expand and strengthen the heavily armed infantry, in which a large shield of rods was common. Then such kind of shield was worn only by infantrymen, and horsemen did not use such shields. Armenian “shertavors” were already armed with swords and spears.

Գ ր ա կ ա ն ո թ յ ո ն

1. Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. 3, Երևան, 1968, հ. 1, Երևան, 1966:
2. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, 1977:
3. «Բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 2, Երևան, 1981:
4. Մալխասյանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 3, Երևան, 1944:
5. Մանանդյան Հ., Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940:
6. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, Երևան, 1944:
7. Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981:
8. Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940:
9. Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970:
10. Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2000:
11. Горелик М.В. Защитное вооружение персов и мидян Ахеменидского времени // «Вестник древней истории». -1982. N 3.
12. Есаян С. А. Оружие и военное дело древней Армении (III-I тыс. до н. э.). Ереван. -1966.
13. Мовсес Хоренаци, История Армении. Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Г. Саркисяна. Ереван. -1990.

Ընդունվել է՝ 20. 09. 2021
Գրախոսվել է՝ 23. 10. 2021
Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ vahe1996@mail.ru